

ETNOKOSMİK DÜŞÜNCƏ: BƏZİ MƏSƏLƏLƏR
(Naxçıvan materialları əsasında)

Açar sözlər: Naxçıvan, mif, cin, əyə, bizdən yeylər

Dünyanı dəyərləndirmə, milli özünüdərk və özünüifadə mətnlərdə müxtəlif vasitələri birləşdirməklə bütöv bir sistem yaradır. Obrazlararası və obraziçi qarşıdurmalar, xeyir-şər qoşalıqları təkcə hadisələri gərginləşdirmir, həm də mediasiyaya zəmin yaradır. Belə ki, "mif, adətən, qarşıdurmalarla əməliyyat aparır və mediasiyaya, yəni onların tədricən aradan qaldırılmasına xidmət edir" (6, s.201).

"İctimai kateqoriya və münasibətlərin ətrafdakı təbiət mühitinin "obrazları" vasitəsi ilə təqdim olunması" mifoloji metaforizmin mahiyyətini təşkil edən cəhətlərdən biri kimi dəyərləndirilir (8, s.232).

Mifoloji dünya cinlərə qarşı çox diqqətçil və həssasdır, çox sadə alqoritm saysız-hesabsız mətnlərdə vurulan bər-bəzək hesabına xariqülədə imkanlara və gücə çevrilir.

Naxçıvan nümunələrində cinlərin ailə qayğılarının adamların ailə qayğıları ilə eyniliyi kimi çox qərribə məqamlarla qarşılaşırıq.

"Bir cinin arvadı doğurmuş. Cin isə adam donuna düşür, gəlir kətdən bir mamaça götürür, aparır arvadının yanına. Yolda cin mamaçaya deyir ki, əgər oğlum olsa sənə özün ağırlığında qızıl verəcəyəm, yox, qızım olsa səni öldürəcəyəm" (2, s.103).

Eyni motivlə, yəni kişilərin doğulan uşağın oğlan olması arzusu ilə nağıllarda, yazılı ədəbiyyat nümunələrində dəfələrlə rastlaşmışıq. Məhz bu, hadisələrə təsir göstərir. Bu mətndə isə görünməmiş iş olur: mamaça cini aldadır, doğulmuş qızı oğlan əvəzinə təqdim edir, Naxçıvanda deyildiyi kimi, bir təlis qızıl alır. Adicə adamın cinə kələk gəlməsi isə xariqülədə gücə malik bu varlığı gözümüzdə adıləşdirir, fağırlaşdırır, yazıqlaşdırır.

Heç nə edə bilməyən cin də mifoloji dünyadan gətirdiyi xariqülədə gücün hesabına ancaq mamaçaya verdiyi qızılı soğan qabığına çevirir.

Cin adi adamlar kimi sevə, əzab çəkə, hətta dərdədən ağlaya bilir.

Mətnlərin birində bununla bağlı deyilir ki, cin gözəl bir qıza vurulur. Qız xəstə olduğundan heç kəsə ərə getmək istəmir. Qız ölür. Həmişə qızın otağından ağlamaq səsi gəlir. Demə, bu, qıza vurulan cin imiş. Hər gecə gəlib onu yerində görməyəndə ağlayırmış (10, s.23).

Cinin bu halı rəhm, mərhəmət, hətta rəğbət hissi oyadır.

Naxçıvanda deyilir ki, cin xəstə adamların gözünə görünər. Qız da xəstə olduğundan, yəqin, cin onun gözünə görsənib, əzab verirmiş.

Mətnlər başqa bir postulatı da təqdim edir: Cin çobana zərər toxundurur. Tas quran bu dəhşətli gücə malik varlığı çağırır, qorxudur ki, səni odda yandırıb, suda qaynadaram. Cin qorxur, çobanı bağışlayır.

Od da, su da, məlumdur ki, çox müqəddəsdir, deməli, şər qüvvəni müqəddəsliyin qüdrəti ilə qorxutmaq, diz çökdürmək olar. Ətraf ələmə münasibətdə, inanclarda çox qabarıq olan bu məsələ mətnlərdə öz geniş əksini tapıb.

Od və su həm də günahkarların aşkarlanması missiyasını daşıyır. Diqqəti "Oğlanqala, qızqala" əfsanəsinə çəkən professor M.Cəfəri yazır: "Oğlan özünü qaladığı tonqala atır. Amma vəfasız olmadığından odda yanmır. Ağ bir daşa dönür" (4,s.77). Qədim türk inanı-şlarında kult olaraq müqəddəslik daşıyanlardan birisi də daşdır. Oğlanı od yandırmırsa, deməli, günahsızdır, hələ üstəlik daşa çevrilirsə, deməli, nəinki günahsızdır, həm də müqəddəsləşməyə layiqdir. Mif "öz əlləri" ilə oğlana bu "statusu" verir. Od və suyun günahkarları aşkarlanması motivinə böyük Hüseyn Cavidin "Səyavuş", İ.Məlikzadənin "Gümüşügöl əfsanəsi" əsərlərində rast gəlirik.

Cinlərin adamların paltarlarını oğurlayıb qonaqlıqlara getmələri, kiminsə onların toy şənliklərinə gəlib çıxması çox geniş yayılmış motivlərdir. Bu toy şənliyində onların tilsimlənmiş qazanlarını adamların götürüb öz kəndlərinə gətirməsindən də çox danışılır. "İndi həməm qazan Yuxarı Əndəmişdə qalır. Camahat xeyirdə-şərdə işlədir" (1, s.43).

Mifoloji mətnlərdə cinlərlə bağlı iki məqam da diqqəti cəlb edir: onların sifətləri çox əcaib olsa da, adam kimi paltar geyər. Ancaq hər şeyi tərsinə edər: get deyəndə gələr, gəl deyəndə gedər.

Yazılı ədəbiyyatda bu əfsanəvi, vahiməli, qeyri-adi imkanlara malik varlıqdan sıx-sıx, ətraflı bəhs olunub. Naxçıvan nümunələrinə əsasən demək olar ki, yazılı ədəbiyyatda müəllif niyyətindən asılı olaraq, daha qeyri-adi, qorxunc təqdim olunan bu varlıq, mifoloji mətnlərdə daha adi, sadə və həyatidir.

Bizcə, bu, onu anlaşılmaz bir aləmdən, "qeyibdən" gələn qüvvə kimi yox, şəhər qütb, həyatın bir parçası kimi qəbul etmək meylindən irəli gəlir.

Bu baxımdan da əyələr və bizdən yeylərlə bağlı təsəvvürlər xüsusi maraq doğurur. Türkiyə türklərinə görə yardımçı və qoruyucu iyələr, ağ və qara iyələr var; ağ, qara iyələr mələk və cinlər, yardımçı iyələr isə mələklərdir.

Sibir və Altay türklərində də eyni inanc (hər şeyin sahibi var) mövcuddur. Bu, yakutlarda "iççə", digər türk xalqlarında "eçi", "yeçi", "yeyə" adlanır" (5, s.69; 9, s.5).

Naxçıvan nümunələrində isə bu bölgü yardımçı, qoruyucu ağ, qara iyələr şəklində yox, bizdən yeylər və əyələr kimi aparılır: "Əncax əyələrinən bizdən yeylərin arasında fərq var. Bizdən yeylər heş bir şeyin sahibı deyil. Əncax əyələr nəyin əyəsidirsə, onun da sahibıdı, özü də onda yaşayır.

...Əncax bizdən yeylər hər yerdə yaşayıllar. İllah da qərənnix yerlərdə, ağaş altında, su başında yaşayıllar.

Bizdən yeylər həmişə insanın malın oğurruyur, qəzanın, paltarın, düyüsün, yağın aparır. Əncax əyələr çox xeyirxahdı. Əyər onnarın yanına gələndə səlam versən, sənnən xoşu gələcək, həmişə də sənə kömək eliyəcəh" (2, s.51).

Müxtəlif xalqların mifologiyasında əyələrdən geniş bəhs olunur.

Qərbi Sibir tatarlarında meşə əyəsi piçen, piçan, peçan, enperi, urman iyase (7, s.316), su əyəsi kazan, Qərbi Sibir tatarları və qaxaxlarda su iyəsi, tatarlarda kişi-su babası, qadın su anası adlanır (7, s.474). Kazan, Qərbi Sibir tatarları, kamuklar suvanası, karaçaylılar sun anası adlarını da işlədirlər (7, s.471).

Ağac və ot əyəsinə erəkə adlandıran yakutlar onu torpaq əyəsi An darxan xatunun övladı hesab edirlər (7, s.669). Yakutlarda atəşin və ocağın sahibi "yiyəcəyi quru odun, yatağı qurumla qaralmış, yastığı köz, yorğanı kül olan" ağsaçlı bir qadıdır.

Ağac, ot əyəsinin torpaq əyəsi An darxan xatunun övladı kimi, atəş, ocaq əyəsinin "yiyəcəyi quru odun, yatağı qurumla qaralmış, yastığı köz, yorğanı kül" ağsaçlı qadın kimi

təqdimində təsəvvürlər reallıqlara əsaslanır, ilkinlik göz qabağındadır.

Naxçıvan nümunələrində deyilir ki, bı əyələrin içində hamısından üstünü su əyəsidə (2, s.51).

Şübhəsiz ki, suyun hər şeyin başlanğıcı (lap qabaqlar allahdan başqa heç kim yoxmuş, yer üzü də başdan-başa suyumuş) olması su əyəsinə belə bir nüfuz, status qazandırır.

Naxçıvanda Novruzun səhəri Qızlar bulağına gedilir. Suya inam müxtəlif formalarda üzə çıxır. Ordubad rayonunun Tivi kəndində Novruz bayramında keçirilən "su üstü" mərasimində hər kəsin suyun içindən kiçik daşlar götürüb evə gətirməsi, un çuvalına, qovurma küpəsinə və s. qoymaqla il boyu ruzunu, bolluğu təmin etməsi inamı da məhz bununla bağlıdır.

Inama görə, su əyəsi suda, bizdən yeylər isə suyun qırağında yaşayır.

Orası da maraqlıdır ki, Naxçıvan nümunələrində həm Çay qarısı, həm də Çay anası kimi iki ruhla qarşılaşırıq. Çay qarısı imansızdır, adamı yoldan çıxarır, pis yola aparır. Çay anası isə xeyirxahdır, adamlara yaxşılıq edir, düz yola aparır.

Kazan, Qərbi Sibir türklərinə, karaçaylara görə, su anasına hörmətsizlik edilsə, quraqlıq olar, xəstəlik gələr.

Naxçıvanda yayılmış mətnlərə görə, ev əyəsi balaca boy bir kişidi, ağac əyəsi isə gözə sarı qız donunda görünür. Çay nənəsi qoca arvad cildində olar.

Bədii sözün mifoloji zamandan götürüb-gətirdiyi xeyirxah əyələr və şər qüvvə olan yeylərin keçdiyi yol dünyabaxışın ayrı-ayrı tərəflərini özündə əks etdirir.

"Əsli-Kərəm" dastanında çovğuna düşəndə Kərəm Sofiyə deyir:

-Amandı, Sofi qardaş, mənim sazımı ver. Deyəsən dağı rəhmə gətirməsəm, burda ölüb qurd-quşa yem olacağıq (3, s.101).

"Dağı rəhmə gətirmək" üçün söylənilənlərdən:

1. Alt yanın bağ ilə bostan,

O bir yanın gül-gülüstan.

-Hər tərəfin "bağ-bostan", "gül-gülüstandır"; sən gözəlsən, ulusan, qüdrətlisən, gözəllik, bərəkət yetirənsən, həm də gül-çiçəklə xoş əhval yaradansan.

2. Ayırdılar məni dostdan.

-Təkəm, yalqızam, köməyinə möhtacam.

Həm də yalqızam, pis əhvaldayam. Burda "xoş əhval"- "pis əhval" qoşalıq kimi funksionallaşır.

3. Ötər qərib quşun sənə (3, s.102).

-Çoxlu qərib quşlar səndən gəlib-keçər. Mən də onlardan biriyəm. "Xoş əhval" "Pis əhval" qarşıdurmasını ancaq sən aradan qaldıra bilərsən (mediasiya).

Dağ başından duman çəkilib gedir; deməli, dağ əyəsinin xoşu gəlir, onlara kömək edir.

Dastanın başqa bir yerində yenə qar-yağışa, duman-çiskinə düşürlər, ancaq bu dəfə Kərəm dağlara xoş söz söyləmir, "bir kimsənin dada yetmədiyindən" gileylənir, "dağlar, hümmət edin burda qalмайım" - deyir. Çox yalvarışdan sonra "gördü qabağında bir nurani kişi zahir olub dedi:

- Qəm eləmə, Kərəm, darda qalmamırsız. Yumun gözünüzü" (3, s.128).

Göründüyü kimi, əyələrə ehtiram təbiətə sevgi, məhəbbətlə bağlıdırsa, yeylərdən qorunmaq adamları yamanlıqlardan hifz etmək baxımından mifin yasaqlarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. (Naxçıvan folkloru). Bakı: 1994, 388 s.
2. Azərbaycan mifoloji mətnləri (Tərtib edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi A. Acalov). Bakı: «Elm», 1988, 196 s.
3. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: «Elm», 1979, 504 s.
4. Cəfərli M. Folklor və etnik-milli şüur. Bakı: «Elm», 2006, 126 s.
5. Qədirzadə H. Q. Əshabi Kəhf: müqəddəslik, tarixilik və inancların genezisi. Bakı: «Elm», 2002, 112 s.
6. Леви-Строс. Структурная антропология. М.: «Наука», 1985, 536 с.
7. Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2-х т. Т. 2. М: «Советская энциклопедия», 1988, 719 с.
8. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. М.: 1976, 407 с.
9. Makas Z., Kalafat Y. Karşılaştırmalı türk halk inancları. Samsun 1991, 118 s.
10. Naxçıvan folkloru (Tərtib edənlər M. Cəfərli, R. Babayev) Bakı: «Nurlan», 2007, 248 s.

Рафиг Бабаев

**Национальная Академия Наук Азербайджана
Нахичеванский сектор (Азербайджан)**

**ЭТНОКОСМИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ: НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ
(На основе Нахичеванских материалов)**

Р Е З Ю М Е

В статье рассматривается проблема противостояния и медиации в мифологических текстах. Исследование показывает, что противостояние встречается не только в межобразных отношениях, оно одновременно встречается и при представлении мифических образов. Здесь основным аспектом является упорядочение образов природы.

Ключевые слова: Нахичевань, миф, джин, эйе, святые души

Rafiq Babayev

**Azerbaijan National Academy of Sciences
Nakhchivan Sector (Azerbaijan)**

**ETHNO SPACE THOUGHT: SOME PROBLEMS
(based on Nakhchivan materials)**

S U M M A R Y

The article deals with the problem of confrontation and balance in mythological texts.

The investigation shows that confrontation exists not only in the relations between images but in the introduction of mythic images as well. Here regulation of images with nature serves as the main aspect.

Key words: Nakhchivan, myth, djin, holy souls